

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

ХАВКАР ХУССЕЙН ДЖААФАР

УДК 300.3+301+930.1

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЇ ПРОГРЕСУ В ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ
ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Одеса – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Міністерство освіти і науки.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Мисик Ірина Георгіївна
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», декан факультету української філології Інституту мов світу.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Халапсіс Олексій Владиславович,
Національна металургійна академія України,
професор кафедри філософії та політології;

кандидат філософських наук
Козленко Павло Юхимович
директор музею Холокоста, член Суспільної Ради при Одеській обласній державній адміністрації.

Захист відбудеться «___» грудня 2014 р. о ___ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.02 при Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 74.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «___» листопада 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Балашенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена тим, що в ХХ – на початку ХХІ століття проблема людини, її природи і призначення стала центральною проблемою філософії. Криза традиційних цінностей, погіршення екологічної та демографічної ситуації, поневолення людей технічними засобами та артефактами, що посилює відчуження особистості, поставили питання про саме існування людини, її економічне, соціальне, моральне і духовне виживання. На рубежі тисячоліть людство втратило орієнтири свого розвитку, що закономірно призводить до спроб здійснити світоглядну рефлексію цілей і сенсу існування людини в історії.

Філософія історії була одним з головних елементів класичного мислення ХVІІІ – ХІХ ст. Але в ХХ столітті як система світогляду вона була дискредитована. В даний час філософські відповіді на питання про мету, сенс і спрямованість історії, її рушійні сили, цінності та закономірності знову піддаються сумніву.

Атрибутивної рисою просвітницьких філософсько-історичних концепцій Ш. Л. Монтеск'є, Ф. М. Вольтера, А. Р. Тюрго, Ж. А. Кондорсе та І. Г. Гердера є розуміння розвитку суспільства як такого, що не відрізняється від розвитку природних процесів. Історія тлумачиться як лінійно-поступальний процес, запорукою історичного прогресу проголошується людський розум, який розглядається, однак, як чисто природна сила, відповідно й осягнення історичної реальності трактується як різновид дії «природного світла розуму».

Теорія прогресу, яка розроблялась філософами епохи Просвітництва, є важливою для подальшого осмислення розвитку української державності та для розуміння трансформаційних процесів в українському соціумі. В українському суспільстві вже давно назріла потреба гуманізації відносин на основі віри в людину, в соціальну справедливість та добро, які особливого значення набувають у кризові, перехідні періоди. Проблеми, які колись стояли перед мислителями часів Просвітництва, а саме: розбудова правового соціально-справедливого суспільства, заснованого на національних засадах, а також співвідношення між соціальним та національним аспектами та їхньою взаємодією в теорії суспільного прогресу й до нині залишаються актуальними для сучасної України.

Наукове завдання дослідження полягає у теоретично-системному обґрунтуванні трансформації ідеї прогресу в філософії історії епохи Просвітництва.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах наукової тематики кафедри філософії і соціології Державного

закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (№011U010462) (тема дослідження затверджена на засіданні вченої ради університету, протокол № 9 від 26 квітня 2012 р.) і є одним із аспектів філософського осмислення історичного буття людини.

Мета і завдання дисертаційного дослідження – виявити основні форми і компоненти прогресистського розуміння історичного прогресу в філософії історії епохи Просвітництва.

Для досягнення поставленої мети у роботі визначені наступні **задачі**:

- охарактеризувати основи філософії історії Монтеस्क'є;
- виявити місто ідеї прогресу Розуму в філософії історії Вольтера;
- проаналізувати форми філософського осмислення історичного розвитку британським та шотландським Просвітництвом;
- визначити новації Тюрго та ідеї вдосконалення Розуму;
- співвіднести розуміння метафізики та історії Кондорсе;
- виділити філософсько-історичну систему Гердера як компендіум просвітницької ідеї прогресу;
- обґрунтувати роль прогресу гуманності як кінцевої мети історії в розвитку сучасного українського суспільства.

Об'єктом роботи виступає становлення ідеї прогресу в філософії історії епохи Просвітництва.

Предмет – трансформація ідеї прогресу в філософії історії епохи Просвітництва.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження послужили твори філософської класики, перш за все праці Монтеस्क'є, Вольтера, Тюрго, Кондорсе, Гердера. В своїй роботі автор орієнтується на сучасне гуманістичне розуміння діалектико-матеріалістичної філософії як найбільш адекватне для розробки філософсько-історичної проблематики. В дисертації використовується ряд формальних та змістовних методів: традиційний історико-філософський метод, компаративістський метод, метод моделювання, метод сходження від абстрактного до конкретного, типологічний метод.

Сьогоднішня ситуація в філософії історії обумовлена необхідністю комунікації, інтелектуального обміну зі світовою філософською традицією, націлена на вдумливе осмислення притаманних їй здобутків та недоліків. Саме такий підхід продемонстрований у працях, створених за останні десятиліття. До їх числа можна віднести праці В. П. Візгіна, І. А. Гобозова, Г. І. Звереві, М. Є. Копосова, О. М. Медушевої, В. М. Межуєва, О. С. Панаріна, А. В. Полетаєва, Л. П. Репіної, В. І. Стрелкова, К. В. Хвостові.

Українська традиція філософсько-історичної думки представлена передусім І. В. Бойченко, який виділяє класичну, некласичну та постнекласичну парадигми філософії історії. Увага української філософської думки зосереджена

на проблемах осмислення витоків сучасної цивілізації, української долі в світовій історії та «кінця історії», що плідно розглядаються такими авторами, як М. В. Попович, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський, В. І. Шинкарук, Т. І. Ящук. При формулюванні основних етапів трансформації ідеї прогресу в філософії історії епохи Просвітництва значну роль для дисертаційного дослідження зіграли новітні доробки українських філософів. Особливості трансформаційних процесів в українському соціумі докладно досліджені Є. Р. Борінштейном. Проблеми постнеокласичної раціональності як форми рефлексивного осмислення наукового пізнання висвітлюються у роботах О. П. Пунченко. Філософський аналіз напрямків трансформацій лінгвістичного та історичного часу, запропонований І. Г. Мисик, був використаний для формулювання обріїв нової історичної свідомості. Питання постнеокласичної метафізики історії розроблені О. В. Халапсісом.

При аналізі можливостей застосування синергетичних концепцій у філософії історії використовувались роботи М. С. Дмитрієвої, в яких висвітлені багатопланові аспекти наукової парадигми. Особливу роль зіграв порівняльний аналіз моделей синергетики та історії розвитку науки. Необхідними для розуміння основних принципів методології синергетики в філософії, а також стратегії вивчення людської діяльності стали праці І. В. Єршової-Бабенко.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше систематизована та визначена як магістральна прогресистська ідея філософії історії епохи Просвітництва.

Вирішення конкретних завдань сприяло досягненню мети, обумовило та підтвердило наукову новизну отриманих результатів, які сформульовані у таких положеннях.

Вперше:

- обґрунтовано існування філософсько-історичної системи Гердера як компендіуму просвітницької ідеї прогресу, згідно з якою кожна з культур людства є не тільки засобом історичного прогресу, але й неповторним соціокультурним утворенням, що має неоціненне значення як для всього людства, так і само по собі. Кожен народ має свій масштаб досконалості, незрівняний з іншими. Тому кінцеві цілі розвитку людства – людяність і щастя – досягаються не тільки наприкінці всесвітньої історії в цілому, але й в певний історичний час та в певному місці у вигляді, придатному тільки для даного культурно-історичного формування завдяки його унікальності;

- здійснено класифікацію просвітницького розуміння прогресу людства як поступального руху суспільства до кінцевої мети історії, її вищого стану – «гуманності» або «людяності», яке відповідає природі людини;

- охарактеризовано рецепції новоєвропейської теорії прогресу в українській філософській думці та її інтерпретації в українських суспільних контекстах.

Уточнено:

– тлумачення історичного процесу як поступального руху, який відбувається під впливом людського розуму, успіхів розуму в розумінні природи, суспільства і людини, в практичному перетворенні всіх галузей людського життя;

– дефініція прогресу як атрибутивної властивості життєдіяльності кожного з народів, нерівномірного в силу тих ролей, які грають в історичному процесі людський розум і природа. Розум як загальнолюдська риса повсюдно включає в себе принцип прогресу, однак природа нерівномірно роздає обдарування – одних вона наділяє талантами щедро, інших скупко, а то й майже відмовляє в них;

– трактування всесвітньої історії просвітницької традицією як лінійного, неухильного і незворотного прогресу, причому не по окремим людським індивідам, а щодо їх маси. Основою і двигуном цього історичного прогресу постає людський розум як вища серед здібностей людини, яка не має меж для вдосконалення.

Отримало подальший розвиток:

–розуміння прогресивного розвитку суспільства пов'язано у Монтеस्क'є з усвідомленням людиною необхідності створення суспільства та держави, що впливає з раціональних здібностей людини робити умовиводи і приймати рішення, фундаментом історичного розвитку будь-якого народу є не той чи інший окремо взятий чинник, а комплекс певних чинників;

–виділення специфіки форм філософського осмислення історичного розвитку в британському і шотландському Просвітництві, яке може бути зведене до теорії «мерехтливої кластерної структури суспільства», твердженню, що свобода виникає і підтримується саме завдяки постійним протиріччям і зіткненням груп людей, які приходять до різних інтерпретацій самого поняття «свобода», причому різні народи схильні вкладати в нього свій, неповторний сенс. У кожному суспільстві з'являються також стихійні залежності, не пов'язані прямо з формальними громадськими законами й інституціями;

–уточнення змістовного навантаження ідеї прогресу, що розглядається українськими мислителями як багатозначна світоглядно-ціннісна категорія, яка об'єднує погляди про досконалий суспільний лад та критику й невідповідність йому теперішнього стану суспільного життя, вимогу соціальної трансформації та побудови гармонійного і досконалого суспільства, шляхом еволюційних змін.

Практичне значення одержаних результатів Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані при розробці та читанні загальних курсів з філософії, філософії історії, історії філософії, спеціальних курсів, присвячених філософії історії епохи Просвітництва в цілому. Запропоновані висновки представляють інтерес для дослідницької практики в галузі філософії історії та історії філософії.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових та науково-практичних конференціях. Серед них: Регіональний міжвузівський науково-практичний семінар «Мова філософської культури» (Одеса, 2012 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Освіта та економіка: у пошуках діалогу» (Одеса, 2012 р.), Регіональний міжвузівський круглий стіл 2 Ділові переговори в бізнесі» (Одеса, 2012 р.), Міжнародна наукова конференція «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 2012 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Освіта та економіка: у пошуках діалогу» (Одеса, 2012 р.), Міжнародна науково-теоретична конференція «Українська література в контексті світової літератури» (Одеса, 2014 р.), Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Соціологічні читання» (Одеса, 2014 р.), Регіональна міжвузівська студентська науково-практична конференція «Філософські читання» (Одеса, 2014 р.), Дев'ята наукова конференція викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих учених історико-філософського факультету Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (Одеса, 2014 р.), II Міжнародна наукова конференція «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 2014 р.), V Пасхальные просветительские чтения, посвященные 700-летию со дня рождения Сергия Радонежского (Одесса, 2014 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли своє висвітлення у 15 публікаціях, серед яких 5 статей у фахових виданнях з філософських наук, 10 – тези та матеріали конференцій (усі публікації без співавторів).

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження та відображає логічну послідовність вивчених питань. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел, який налічує 203 найменування. Основна частина дисертації викладена на 193 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі викладена актуальність теми дисертаційної роботи, її зв'язок з науковими програмами і планами, визначений об'єкт, предмет, мета, завдання та методологія дослідження, розкриті наукова новизна, практичне значення отриманих результатів, наведено дані про їх апробацію.

Перший розділ **«Суспільно-політичні та соціально-філософські передумови трансформації ідеї прогресу в епоху Просвітництва»** присвячений аналізу процесу звільнення філософії історії епохи Просвітництва від релігійного забарвлення.

Підрозділ 1.1. «*Природа «загальних начал» Монтеस्क'є*» розглядає найбільш ранню просвітницьку спробу пояснити історію як закономірний, поступальний процес, відкинувши теологічне її розуміння. Французький мислитель, по суті, не визнає теологічного пояснення історичного розвитку, хоча і не виступає проти нього відкрито та цілеспрямовано. Монтеस्क'є писав, що почав з вивчення людей і знайшов, що вся нескінченна різноманітність їх законів і звичаїв викликана не тільки сваволею їх фантазії. Він встановив «загальні начала» і побачив, що окремі випадки як би самі собою підкоряються їм, що історія кожного народу випливає з них як наслідок. І будь-який частковий закон, пов'язаний з другим законом, залежить від іншого, більш загального закону. Саме ці закони в філософсько-історичній системі Монтеस्क'є постають як першорядні, те, з чим вважається навіть бог. Філософ виділяє два види законів людського існування: божественні і людські, визначаючи кожному з цих видів законів свою сферу дії. Важливим фактором самотності розвитку того чи іншого народу і його державності він вважає географічне середовище і, тим самим є одним з основоположників географічної школи в філософії історії. Разом з тим не варто приписувати Монтеस्क'є абсолютизацію ролі географічних детермінант історичного розвитку. Визначальну роль зазначених детермінант він вбачає на стадії дикості народу. Фундаментом історичного розвитку будь-якого народу на наступних стадіях філософ вважав не той чи інший окремо взятий, чинник, а комплекс певних чинників. Заслуговує пильної уваги також спроба Монтеस्क'є не обмежуватися розглядом історії свого часу, а брати до уваги історію всіх народів земної кулі.

У підрозділі 1.2. «*Ідея прогресу Розуму в філософії історії Вольтера*» аналізується просвітницька концепція історичного процесу Вольтера. Французький мислитель розрізняв міфологічні та історичні часи. Але і в самих історичних часах, застерігав він, потрібно розмежовувати правду й байки. При цьому під байками філософ розумів не тільки, і навіть не стільки те, що ними повсюдно визнається, а й багато чого з того, що тлумачилося як загальноновизнані факти. Історія, стверджував Вольтер, – це виклад фактів, наведених як істинні, на противагу байці, яка є викладом фактів хибних. З часом байка розростається, а істина зникає, тому походження кожного народу стало безглуздо. Є тільки один засіб достовірно дізнатися що-небудь з давньої історії – розглянути кілька незаперечних пам'ятників, якщо вони вціліли.

Відмінною рисою філософсько-історичного вчення Вольтера було й те, що він чи не вперше зробив спробу замість історій королів написати історію людей, осягнути розвиток суспільства не тільки як історію окремих осіб, скільки як історію народів. Він вважав, що історик повинен приділяти особливу увагу не коронованим особам, а населенню, його звичаям, законам, торгівлі, фінансам, сільському господарству.

Вольтер першим дав систематичний виклад власне просвітницької прогресистської концепції. Він виходив з того, що історична наука повинна ґрунтуватися не на релігійно-міфологічних уявленнях, а на адекватному знанні реальних основ історичного процесу. Головним двигуном історії є, на думку Вольтера, ідеї, думки і погляди людей. Історичний процес – це поступальний рух, який здійснюється під впливом розуму, але не божественного, а людського. Звичайно, розум теж видозмінюється, в тому числі і під впливом географічного середовища. Однак воно, вважав Вольтер, є другорядним фактором розвитку розуму порівняно з впливом форм політичної влади і релігії. Саме розум є рушійною силою розвитку людства. Більш того, Вольтер вважав, що прогрес – не що інше, як успіхи розуму в пізнанні природи, суспільства і людини.

Підрозділ 1.3. *«Філософське осмислення історичного розвитку в британському і шотландському Просвітництві»* фокусується на вивченні історії як встановленні істинності свідчення минулого – і достовірності факту, і справжності філософської істини, витягнутої з прикладів. Формується прагнення не лише до істини окремого факту. На основі аналізу джерел історика і філософу слід вивчати «приклади людей» і «приклади подій», розглядати події ряди, шукати причини, зв'язок зовні розрізнених фактів. Знання «загальних правил» можливо завдяки спільності та сталості людської природи, дає урок історії. Таким чином, в британській філософії історії Просвітництва з'єдналися увагу до філософських теорій, антикваріанізм і літературні достоїнства історичних творів.

Шотландська філософсько-історична думка в епоху важливих для суспільства того часу соціальних змін намагалася зрозуміти і пояснити основні соціальні та теоретичні проблеми, які ставилися суспільними процесами, знайти на них практично значущі відповіді.

Усі риси, які роблять людину людиною, не є дарами природи, але суть результати її участі в соціальних та культурних ситуаціях, придбання звичок і навичок. Отже, і інтелект, і здатність міркувати та судити для свого розвитку потребують суспільства. Цей «принцип людяності», навіть коли йому не вдається стати керівним принципом поведінки людини, визначає його заохочувальні або осудливі оцінки, допомагає визначити, які риси характеру є найбільш бажаними. Отже, загальноприйнятим критерієм оцінки зовнішніх дій є передбачуваний вплив цих дій на загальне благо.

Людство продовжує розвиватися поступально, однак керується воно тими уявленнями, які має в кожен даний момент. Маса керується в своїх вчинках наявною ситуацією, і перш усякої філософії, з інстинктів, а не з спекуляцій народжуються нові суспільні форми. Закон природи належить до держав приблизно так само, як до індивідів: співтовариства займаються самозбереженням, підтримую своє існування і розвиток.

Другий розділ «**Теоретико-методологічні підстави дослідження історичного прогресу**» аналізує філософсько-історичні концепції просвітників, що мають своїм фундаментом розуміння історії як прогресу розуму, яке, в свою чергу, передбачає специфічну гносеологію, що обумовлює розвиток і широке застосування аналітичних методів, особливу роль генія в історії, необхідність реформи наукової мови, методів і понять різних наук.

Підрозділ 2.1. «*Людський розум як застава історичного прогресу*» формулює основи розуміння історичного процесу як єдиного цілого, у взаємозв'язку всіх його елементів. Історія людського суспільства трактується як частина історії природи, що розвивається за своїми власними законами. Якщо в природі відбувається вічне повторення одного і того ж, то в людській історії вже є прогрес, тобто послідовний рух вперед, сходження від нижчого до вищого. Тюрго прагнув пізнати історію на основі загальної природи народів, розглядаючи її насамперед з точки зору єдності фізичної природи людини і спільності потреб людей.

Всесвітня історія постає як картина послідовних успіхів людського роду з поясненням і докладним вивченням причин, які їх зумовили. Тюрго прославляє не тільки людський розум, його невпинне прагнення до пізнання навколишнього світу і цілого всесвіту, а й людську активність, господарську та іншу діяльність, сміливі дерзання, віру в свої сили. В цілому історична концепція Тюрго глибоко оптимістична, хоча він зовсім не був задоволений ходом світової історії і аж ніяк не думав, що в ній завжди тріумфував розум.

Підрозділ 2.3. «*Метафізика та історія Кондорсе*» дає розгорнуту характеристику філософії історії Кондорсе, пронизаної вірою в доброту і безмежну здатність людини і людства до саморозвитку.

Вчення Кондорсе про природні права громадянина та людини розгортається на принципах свободи і рівності. Основу природних прав він шукав не в божественній волі, не в метафізичних глибинах, а в природних властивостях людини. Перше природне право індивіда полягає в свободі розвитку і прояву своїх здібностей, у праві користуватися своїм багатством, задовольняти свої потреби. Така свобода може бути обмежена лише такими ж правами іншої людини. Це – основоположний принцип етичного та політичного вчення Кондорсе. Згідно з ним всі люди рівні за своїми правами, свобода і рівність є основою теорії природних прав.

Історію людства він розглядав як поступальний рух, всі етапи якого пов'язані природними законами та піддаються філософському поясненню. У кожній епосі минулого філософія здатна знайти сукупність удосконалень і змін, які впливали на суспільство. Історичний рух Кондорсе вважав закономірним розвитком людського духу.

Ідея безмежного, безперервного прогресу людського розуму, заснованого на аналізі успіхів різних галузей наукового знання, призводить Кондорсе до

побудови одного з варіантів оптимістично-сцієнтистської утопії, де розуму приписувалася вирішальна, детермінуюча роль у створенні нового соціального ладу, промисловості, моральності, системи освіти, в затвердженні ідеалів рівності, братерства, свободи.

Третій розділ **«Філософсько-історична система Гердера як компендіум ідеї прогресу»** містить підсумкові дефініції прогресистського розуміння історичного процесу.

Підрозділ 3.1. *«Вчення Гердера про людину як основа його філософсько-історичної концепції»* розгортає ідею органічного розвитку людського суспільства. Єдність історичного процесу Гердер мислить в формах, аналогічних процесам, що протікають в природі. Але це не формальна аналогія, а каузальне осмислення двох взаємопов'язаних сфер дійсності. Загальна просвітницька ідея зумовленості національної культури, характеру, державного устрою та історичної долі кліматом, географічним середовищем трансформується і набуває діалектичні риси.

Новизна діалектичного підходу Гердера полягає в тому, що не прямолінійний поступальний рух, не механічне накопичення знань, навичок, культурних цінностей, а боротьба суперечливих явищ і принципів, відштовхування від попередньої шаблі при одночасному її інтегруванні є рушійною силою історичного прогресу.

Гердер по-новому підходить до проблеми «вічних» культурних та естетичних цінностей, що представляла наріжний камінь класицистичної естетики. Значення тієї чи іншої культурної епохи визначається не її універсальністю, а індивідуальною своєрідністю, яка виростає з неповторних умов свого часу. Зберігаючи цінність для наступних епох, ця культура не може, проте, служити зразком для наслідування, бо таке наслідування неминуче виллється в епігонство. «Дух часу», який концентрує в собі історично неповторну своєрідність даної епохи, виключає всяке уподібнення з боку іншої епохи. Пануюча ідея історичної концепції Гердера – ідея індивідуальної специфіки, неповторної своєрідності кожного народу і його історичної долі, кожної епохи в складній взаємодії різних чинників.

Історична концепція Гердера постає не замкнутою, а відкритою системою, повернутою в майбутнє, не запрограмоване за моделлю ідеалізованого сьогодення, як у попередніх йому просвітителів, або ідеалізованого абстрактного минулого, як у Руссо. Це майбутнє таїть у собі безмежні індивідуальні можливості якісно нового розвитку.

Принциповим є розходження між філософією історії Гердера і його старших сучасників в трактуванні часу як історичної категорії. У просвітителів три основних епохи світової історії (античність, середньовіччя і сучасність) не створювали в сукупності руху часу, системи часів, це були статичні, замкнуті в собі історичні картини, динаміка історичного процесу була відсутня. Вперше ця

динаміка з'являється у Гердера, який робить спробу її діалектичного пояснення. Рух часу, за Гердером, – це насамперед якісна зміна. Система часів утворює у вченні Гердера каузальне пов'язаний ланцюг. Кожна епоха утворює особливу якісно відмінну єдність, зміна епох створює потік часу, зчеплення епох означає принцип безперервності історичного процесу, і катастрофи на зразок краху античного світу не створюють цезури, не означають порушення цього процесу. Сприйняття минулого по моделі сьогодення, модернізація історії, на думку Гердера, одна з головних вад історичної науки.

У підрозділі 3. 2. *«І. Г. Гердер про рушійні сили і механізм історичного розвитку»* робиться акцент на розгляді історії людства не з появи державності, а з часу виникнення Землі і появи людини. Злиття нижчих органічних сил породило в людині дух, який, піднявшись над тілом, оволодів нею і зробив її своїм знаряддям. Сутністю людського духу є гуманність, але вона не відноситься до вроджених якостей людини; це свого роду «зародок», який може сягнути свого зрілого і досконалого стану тільки в результаті виховання. Таким чином, філософія історії Гердера, крім принципу історизму, ґрунтується ще на двох принципах: принципі традиції та принципі дії «органічних сил». В природі, яка надала людині певну будову, дія «органічних сил» призвела до розвитку духу розуму і волелюбства. Тому людині завжди дана свобода вибору, що відкриває можливість самовдосконалення.

В заключному підрозділі 3. 3. *«Прогрес гуманності як кінцева мета історії та його роль у розвитку сучасного українського суспільства»* підводиться підсумок трансформації прогресистського розуміння ходу історичного розвитку. Гердер приходять до висновку, що для гармонійного розвитку особистості необхідно змінити суспільні умови і формулює ряд принципів, які повинні лягти в основу гуманного виховання людей. По-перше, це культивування відрази до війни, не пов'язаної з самообороною. По-друге, зменшення поваги до військової слави, яке, однак, не означає забуття скоєних в ім'я захисту батьківщини доблесних подвигів. По-третє, відраза до брехні в державних справах. По-четверте, проповідь очищеного від шовіністичних настроїв патріотизму. По-п'яте, здійснення справедливості по відношенню до інших народів. «Дозрівання» цього почуття повинно непомітно привести до виникнення союзу всіх освічених націй проти будь-якої агресії. По-шосте, торгові зв'язки обов'язково призведуть до загальної заможності торгуючих держав. По-сьоме, діяльність, спрямована на творення: праця в цілому (і праця землероба, зокрема), ставить під сумнів військову доблесть завойовника і протистоїть їй своєю творчою силою.

Прогресистська філософія історії зіграла важливу роль у пробудженні інтересу до теорій поступальних змін в суспільстві, їх розробку українськими мислителями. Колоніальний стан українських земель перешкоджав повноцінному зростанню рівня духовного і матеріального життя українців.

Розформування Києво-Могилянської академії, переслідування філософів, заборона української мови спричинилась до занепаду науки і культури в Україні. Перед національно свідомою, демократично налаштованою інтелігенцією поставало ключове завдання – відродити українську культуру. Ідея ж суспільного прогресу мала забезпечити процес культурного відродження.

Аналізуються соціально-культурні передумови актуалізації теми прогресу в українській філософії. Досліджено ідейне протистояння в середовищі української інтелігенції з приводу ідеї суспільного прогресу, окреслено основні дискусійні тези щодо бачення суспільного ідеалу та шляхів його досягнення. Для П. Юркевича, С. Гогоцького, О. Новицького першочерговим було не втратити цінності власної культури. Натомість демократично і радикально налаштована частина української інтелігенції прагнула політичних, економічних та соціальних змін, динаміки і прогресу. Ідеологічним підґрунтям іншого напрямку, представленого С. Подолинським, М. Драгомановим, Б. Кістяківським, І. Франком, М. Грушевським були ідеї федералізму, соціалізму та автономізму. Визначальними цінностями, які складали аксіологічний вимір ідеї суспільного прогресу, вказаних українських мислителів, було соціальне визволення, що трактувалось як подолання соціальної нерівності, ліквідація протилежності між розумовою і фізичною працею, справедливим розподілом виробленої додаткової вартості продукту. Магістральною для української філософії історії стала орієнтація на загальнолюдські, західноєвропейські демократичні цінності.

ВИСНОВКИ

Висновки містять основні результати дослідження трансформації ідеї прогресу в філософії історії епохи Просвітництва та підтверджують нове вирішення **наукового завдання**, що полягає у теоретично-системному обґрунтуванні трансформації ідеї прогресу в філософії історії епохи Просвітництва.

Викладене у дисертації підсумовують такі узагальнюючі положення:

1. Розуміння прогресивного розвитку суспільства пов'язано у Монтеस्क'є з аналізом витоків суспільного життя. На підставі природних законів Монтеस्क'є в дусі теорії суспільного договору виводить четвертий закон – бажання жити в суспільстві, тобто усвідомлення людиною необхідності створення суспільства і держави, що випливає з раціональних здібностей людини робити умовиводи і приймати рішення.

Монтеस्क'є встановив «загальні начала» і побачив, що окремі випадки як би самі собою підкоряються їм, що історія кожного народу впливає з них як наслідок. І будь-який частковий закон, пов'язаний з другим законом, залежить від іншого, більш загального закону. Саме ці закони в філософсько-історичній

системі Монтеस्क'є постають як першорядні, те, з чим вважається навіть бог-творець. Філософ виділяє два види законів людського існування: божественні і людські, виділяючи кожному з цих видів законів свою сферу дії. Важливим фактором самотності та особливостей розвитку того чи іншого народу і його державності він вважає географічне середовище і, тим самим є одним з основоположників географічної школи в філософії історії. Разом з тим фундаментом історичного розвитку будь-якого народу на наступних стадіях філософ вважав не той чи інший окремо взятий чинник, а комплекс певних чинників.

2. Наріжним каменем вольтерівської філософії історії є твердження, що всі історичні дії людей визначені в кінцевому рахунку не чим іншим, як думками, причому головну роль в цьому процесі відіграють системи думок, що здобувають владу над умами маси людей; величезну стійкість системам думок повідомляє їх фіксація в книгах, переданих від покоління до покоління. Теорія прогресу Вольтера безпосередньо вплетена в тканину його розповіді про минуле і не виділяється їм в особливу концепцію. У цій злитості вольтерівського уявлення про прогрес із зображенням історичних фактів полягає його сила і переконливість. На переконання Вольтера, ніякі покращення в людському житті не відбуваються самі собою, а завжди можуть бути тільки результатом цілеспрямованих зусиль.

В цілому прогрес суспільства для Вольтера – це дедалі глибше пізнання дійсності, наукові відкриття та їх втілення в корисних людям технічних засобах, зростання ефективності людської праці і розвиток економіки, піднесення добробуту народів та індивідів, розквіт мистецтва і літератури, поширення в масі населення освіти і культури людських відносин, торжество розуму над забобонами, панування філософії, впровадження принципів розумності, справедливості, гуманності у життя народів і всього людства.

3. Британсько-шотландська філософія історії епохи Просвітництва відкидає теоретичні апріорні припущення про те, що для суспільства «природно», вперше використовує термін «громадянське суспільство» для написання його систематичної історії. Теорія «мерехтливої кластерної структури суспільства» зводиться до твердження, що свобода виникає і підтримується саме завдяки постійним протиріччям і зіткненням груп людей, які приходять до різних інтерпретацій самого поняття «свобода», причому різні народи схильні вкладати в нього свій, неповторний сенс. У кожному суспільстві з'являються також стихійні залежності, не пов'язані прямо з формальними громадськими законами й інституціями. Саме такі залежності надають країнам їх специфічний вигляд, індивідуальний характер. Історія суспільства стає невизначеною і відкритою.

4. Розглядаючи прогрес як атрибутивну властивість життєдіяльності кожного з народів, Тюрго одночасно відзначає нерівномірність їх розвитку.

Причини цієї нерівномірності він бачив у відмінності тих ролей, які грають в історичному процесі людський розум і природа. Розум як загальнолюдська риса повсюдно включає в себе принцип прогресу. Однак природа нерівномірно роздає обдарування – одних вона наділяє талантами щедро, інших скупко, а то і майже відмовляє в них. Різноманітність всіх цих обставин і викликає нерівномірність, неоднаковість прогресу народів. На переконання Тюрго, таку нерівність не слід вважати чимось тільки негативним. Адже в цій нерівності, до нескінченності різноманітній, нинішній стан всесвіту, представляючи одночасно всі відтінки варварства і цивілізації, певним чином показує сліди і пам'ятники всіх кроків людського розуму, картину всіх ступенів, через які він пройшов, та історію всіх епох.

Вважаючи однією з неодмінних рис історичного прогресу його безперервність, Тюрго, проте, застерігав, що йому на певних відрізках часу і в певних регіонах можуть бути властиві періоди не тільки підйому, але й занепаду, етапи уповільненого і прискореного розвитку. Одним з перших він обґрунтовує тезу про те, що прогрес з часом прискорюється, пов'язуючи це прискорення з появою писемності, з подоланням духу релігійності та консерватизму.

В цілому ж всесвітня історія як галузь філософських студій є, згідно Тюрго, розглядом послідовних успіхів людського роду і докладним вивченням причин, що їх викликали. Сюди відносяться і перші кроки людей; створення та змішування націй; походження урядів; прогрес мов, успіхи фізики, моралі, звичаїв, наук і мистецтв; революції, завдяки яким змінювалися одна за одною імперії, нації, релігії, тоді як людський рід залишався завжди незмінним у своїх потрясіннях, завжди йшов до свого вдосконалення. Всесвітня історія повинна розкрити вплив загальних і необхідних причин, вплив приватних причин і вільних вчинків великих людей і ставлення всього цього до організації самої людини.

Найважливішою історичною заслугою Тюрго в розробці філософії історії було те, що він поставив історію розумової діяльності людини у зв'язок з історією її трудової, господарської діяльності та з розвитком форм громадської організації.

5. Прогрес наук, розуму та історії людського розуму нескінченний, а його темпи прискорюються по мірі звільнення від забобонів, розвитку освіти та вдосконалення фізичної, моральної та інтелектуальної природи людини. У концепції філософії історії Кондорсе не можна не бачити есхатологічні мотиви, мотиви кінця історії разом із затвердженням розуму. Кондорсе описав майбутнє, яке повинно бути кращим за всі інші часи. Воно з'явиться із знання, могутності, яку знання надають людям, щоб вони долали фізичні та моральні перепони на шляху до щастя. Прогрес, на думку Кондорсе, забезпечить усе більшу рівність націй, усуне класові відмінності, сприятиме загальному розумовому,

моральному вдосконаленню. Все нації та раси стануть високо освіченими. Демократія покладе кінець експлуатації відсталих народів. Кондорсе сподівався, що прогрес буде мати сукупний ефект, оскільки вдосконалення суспільних основ стане сприяти розвитку розумових, моральних і фізичних сил людей.

6. Кінцевою метою історії в концепції Гердера виступає прогрес гуманності, яка, будучи специфічним проявом вільної і самодіяльної людської природи, може або нарощувати темпи свого розвитку, або сповільнювати їх. Причини суспільного розвитку Гердер вбачав у взаємодії зовнішніх, природно-географічних, і внутрішніх, культурно-антропологічних, факторів. До зовнішніх факторів він відносив дії клімату, що розуміється в самому широкому сенсі як сукупність всіх природних умов життя людей. Підкреслюючи єдність людства як біологічного виду, філософ показував, що його різноманітність в значній мірі визначається географічними умовами. Значення природних факторів Гердер відзначав і при розгляді причин розвитку культури. При цьому на пізніх стадіях розвитку людства культурно-антропологічні чинники відіграють все більшу роль в порівнянні з факторами природно-географічними.

Головною причиною суспільного розвитку Гердер вважав внутрішні, органічні сили, дія яких перевершує вплив зовнішніх умов. Кожна культура в його розумінні постає як унікальне утворення, що має право на свій власний шлях розвитку. Суспільство є продовженням природи і підкоряється тим же самим універсальним «природним законам».

Вчення Гердера про прогрес людства є філософською основою його гуманізму. В поступальному розвитку суспільства мислитель вбачає рух до кінцевої мети історії, її вищого стану – «гуманності» або «людяності», яке відповідає природі людини.

7. Виявлено, що ідея суспільного прогресу посідала центральне місце у філософській думці України, зацікавлюючи українських мислителів потужним і конструктивним потенціалом, вказуючи, як можна подолати національний, соціальний та релігійний гніт, знайти відповідь на проблемні аспекти історії і національне самовизначення українців.

Доведено, що українські мислителі розробляють такі аксіологічні критерії суспільного прогресу, як соціальне визволення особистості, здобуття соціальних і політичних прав, повноцінний розвиток особистості, рівний доступ до освіти, дозвілля, «щастя кожного».

8. У практичному відношенні розробка цих теоретико-методологічних проблем може бути корисною для осмислення та аналізу суспільних процесів в Україні, для спрямування державної політики щодо трансформаційних процесів в українському суспільстві на гуманізацію відносин, на активізацію кожного громадянина у сьогоднішній та особливо у майбутній Україні.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Статті у фахових виданнях, зареєстрованих у МОН України

1. Хуссейн Х. Антична рефлексія історії / Х. Хуссейн // Перспективи. — № 1 (51). — 2012. — С. 141-145.
2. Хуссейн Х. Філософія історичного розвитку в шотландському просвітництві / Х. Хуссейн // Перспективи. — № 4 (58). — 2013. — С. 94-101.
3. Хуссейн Х. Концепція історичного розвитку Джамбаттисто Віко в епоху Просвіти / Х. Хуссейн // Наукове пізнання: методологія та технологія. — Вип. 1 (30). — 2013. — С. 195-199.
4. Хуссейн Х. Основні риси просвітницької філософії історії А. Р. Тюрго / Х. Хуссейн // Грані. — 2014. — № 4 (108). — С. 71-76.

Статті у фахових виданнях інших держав

1. Хуссейн Х. Прогресс человеческого разума в философии истории Ж.-А. Кондорсе / Х. Хуссейн // Теория и практика. Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт социологии Российской академии наук ООО Издательский дом «Хорс». — 2014. — № 2. — С. 37-41.

Статті в інших наукових збірках та матеріалах конференцій

1. Хуссейн Х. Концепция исторического развития Джамбаттиста Вико в контексте полемики с картезианскими воззрениями // Revista de științe socio-umane. — Chișinău, 2013. — Nr. 2 (24). — P. 101-106.
2. Хуссейн Х. Идея прогресу в європейській інтелектуальній традиції (історикософський аспект) / Х. Хуссейн // Освіта та економіка: у пошуках діалогу : зб. наук. пр. за матер. міжнар. наук.-практ. конференції, Одеса, 5-7 квітня 2012 р. / ПНПУ імені К. Д. Ушинського, ОНЕУ. — Одеса, 2012. — С. 71-72.
3. Хуссейн Х. Идея истории в творчестве Джамбаттиста Вико / Х. Хуссейн // Збірник матеріалів міжвузівської студентської науково-практичної конференції «Філософські читання», Одеса, 10 січня 2013 р. / Південноукр. нац. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського. — Одеса, 2013. — С. 63-64.
4. Хуссейн Х. Идея цикличности в философии истории Джамбаттиста Вико / Х. Хуссейн // Збірник матеріалів регіонального міжвузівського науково-практичного семінару «Мова філософської культури», Одеса, 16 березня 2013 р. / Південноукр. нац. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського. — Одеса, 2013. — С. 43.
5. Хуссейн Х. Августин Блаженный про історію / Х. Хуссейн / Філософські читання // Матеріали регіональної міжвузівської науково-практичної конференції, Одеса, 7-8 грудня 2013 р. — С. 24-26.
6. Хуссейн Х. Погляди Макіавеллі на вивчення історії / Х. Хуссейн / Всеукраїнська конференція молодих вчених та студентів «Соціологічні читання», Одеса, 8-9 грудня 2013 р. : зб. наук. пр. за матер. конф. / ПНПУ ім К. Д. Ушинського. — Одеса, 2013. — С. 52-53.

7. Хуссейн Х. Просвітницька філософія історії Адама Фергюсона / Х. Хуссейн // Матеріали II міжнародної наукової конференції «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання», Одеса, 29-30 травня 2014 р. / ПНПУ імені К. Д. Ушинського. — Одеса, 2014. — С. 86-87.

8. Хуссейн Х. Теологічність історичного процесу у трактуванні Ж. Б. Боссьє та А. Р. Тюрго / Х. Хуссейн // Історіосфера. Дев'ята наукова конференція викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих учених історико-філософського факультету Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. — Одеса : ПНПУ, 2014. — С. 13-16.

АНОТАЦІЯ

Хуссейн Х. Трансформація ідеї прогресу в філософії історії епохи Просвітництва. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового степеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2014.

Дисертація присвячена соціально-філософському аналізу трансформації ідеї прогресу в філософії історії епохи Просвітництва.

Прояснено тлумачення історичного процесу як поступального руху, який відбувається під впливом успіхів людського розуму. Запропонована дефініція прогресу як атрибутивної властивості життєдіяльності кожного з народів. Основою історичного прогресу постає людський розум як вища серед здібностей людини, що не має меж для вдосконалення.

Обґрунтовано існування філософсько-історичної просвітницької ідеї прогресу, згідно з якою кожна з культур людства є не тільки засобом історичного прогресу, але й неповторним соціокультурним утворенням, що має неоціненне значення як для всього людства, так і само по собі. Кожен народ має свій масштаб досконалості, незрівняний з іншими.

Здійснено класифікацію просвітницького розуміння прогресу людства як поступального руху суспільства до кінцевої мети історії – «гуманності».

Охарактеризовано рецепції новоєвропейської теорії прогресу в українській філософській думці та її інтерпретації в українських суспільних контекстах.

Ключові слова: прогрес, ідея прогресу, філософія історії, Просвітництво, історичне буття, гуманність, людяність.

АННОТАЦИЯ

Хуссейн Х. Трансформация идеи прогресса в философии истории эпохи Просвещения. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2014.

Диссертация посвящена социально-философскому анализу трансформации идеи прогресса в философии истории эпохи Просвещения. Прогрессистская идея в философии истории систематизирована и определена как магистральная.

Проанализировано понимание прогрессивного развития общества, связанное у Монтескье с осознанием человеком необходимости создания общества и государства, вытекающее из рациональных способностей человека делать умозаключения и принимать решения. Фундаментом исторического развития любого народа является не тот или иной отдельно взятый фактор, а весь комплекс определенных факторов.

Выделена специфика форм философского осмысления исторического развития в британском и шотландском Просвещении. Указанная специфика может быть условно сведена к теории «мерцающей кластерной структуры общества», утверждению, что свобода возникает и поддерживается именно благодаря постоянным противоречиям и столкновениям групп людей, которые приходят к разным интерпретациям самого понятия «свобода», причем разные народы склонны вкладывать в него свой, неповторимый смысл. В каждом обществе появляются также стихийные зависимости, не связанные напрямую с формальными общественными законами и институтами.

Обосновано существование философско-исторической системы Гердера как компендиума просветительской идеи прогресса, согласно которой каждая из культур человечества является не только средством исторического прогресса, но и неповторимым социокультурным образованием, имеет неопределимое значение как для всего человечества, так и сама по себе. Каждый народ имеет свой масштаб совершенства, несравнимый с другими. Поэтому конечные цели развития человечества – человечность и счастье – достигаются не только в конце всемирной истории в целом, но и в определенное историческое время и в определенном месте в виде, пригодном только для данного культурно-исторического формирования благодаря его уникальности.

Осуществлена классификация просветительского понимания прогресса человечества как поступательного движения общества к конечной цели истории, ее высшему состоянию – «гуманности» или «человечности», которое отвечает природе человека.

Прояснено толкование исторического процесса как поступательного движения, которое происходит под влиянием человеческого разума, успехов

разума в понимании природы, общества и человека, в практическом преобразовании всех отраслей человеческой жизни. Предложена дефиниция прогресса как атрибутивного свойства жизнедеятельности каждого из народов, неравномерного в силу тех ролей, которые играют в историческом процессе человеческий ум и природа. Ум как общечеловеческая черта повсеместно включает в себя принцип прогресса, однако природа неравномерно раздает дарования – одних она наделяет талантами щедро, других скупно, а то и почти отказывает в них. Основой и движущей силой этого исторического прогресса становится человеческий разум как высшая среди способностей человека, которая не имеет границ для совершенствования.

Охарактеризованы рецепции новоевропейской теории прогресса в украинской философской мысли и ее интерпретации в украинских общественных контекстах.

Выявлено, что идея общественного прогресса занимала центральное место в философской мысли Украины, заинтересовывая украинских мыслителей мощным и конструктивным потенциалом, указывая, как можно преодолеть национальный, социальный и религиозный гнет, найти ответ на проблемные аспекты истории и национальное самоопределение украинского народа. Доказано, что украинские мыслители разрабатывают такие аксиологические критерии общественного прогресса, как социальное освобождение личности, получение социальных и политических прав, полноценное развитие личности, равный доступ к образованию, досугу, «счастью каждого».

Уточнена смысловая нагрузка идеи прогресса, которая рассматривается украинскими мыслителями как многозначная мировоззренчески-ценностная категория, объединяющая взгляды о совершенном общественном порядке и критику несоответствия ему нынешнего состояния общественной жизни, требование социальной трансформации и построения гармоничного и совершенного общества путем эволюционных изменений.

Ключевые слова: прогресс, идея прогресса, философия истории, Просвещение, историческое бытие, гуманность, человечность.

SUMMARY

Hussein H. The transformation of the idea of progress in the Enlightenment philosophy of history. – Manuscript.

Dissertation for the PhD degree in Philosophy, specialty 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. State establishment «South-Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinskyy», Odessa, 2014.

The dissertation dedicates to the social-philosophical analysis of transformation of idea of progress in the Enlightenment philosophy of history.

The research makes clear the interpretation of historical process as a progressive movement that is influenced by the success of the human mind. The work gives the definition of progress as attributive properties of life of each of the nations. It suggests determination of the basis and the engine of historical progress of human reason as the highest of human abilities, which has no limits for perfection.

The work proves the existence of philosophical-historical enlightenment ideas of progress, according to which each human culture is not only a means of historical progress, but also the unique socio-cultural entity that is invaluable for both mankind and of itself. Every nation has its own scale of perfection, incomparable with others.

There are classified the enlightenment understanding of human progress as a forward movement of society towards the ultimate goal of history – «humanity».

The dissertation characterizes also the reception of modern European theory of progress in Ukrainian philosophical thought and its interpretation in the Ukrainian social contexts.

Keywords: progress, the idea of progress, philosophy of history, Enlightenment, historical existence, humanism, humanity.

Хавкар Хуссейн Джаафар

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЇ ПРОГРЕСУ В ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ
ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА**

Спеціальність 09.00.03 соціальна філософія та філософія історії

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат філософських наук

Віддруковано з оригінал-макету
Підп. до друку 14.10.2014. Формат 60х90,16. Папір офсетний.
Гарн. «Times». Друк цифровий. Ум.-друк. арк. 0,9.
Наклад 120 пр.

